

ЗА НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ТЕРМИНОЛОГИЯТА И НЕЙНОТО ТЪЛКУВАНЕ В РИМСКОПРАВНИ ТЕКСТОВЕ¹

Малина Новкиришка-Стоянова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията е посветена на изучаването и преподаването на латинската правна терминология в Юридическия факултет на Софийския университет. Тя е представяна в подходяща дидактична форма в нейния автентичен вид в съчиненията на римските юристи и в тяхната интерпретация, но също и с оглед историческото развитие и използването ѝ в съвременната правна терминология.

Ключови думи: правна терминология; латински език; римско право; *iusrisprudentes*; *regulae iuris*

В енциклопедиите и речниците терминологията се определя най-общо като съвкупност от термини, употребявани в някоя област на науката, техниката, изкуството и пр., като всяка от тях има своите специфични особености. Обикновено понятията за правна терминология и за юридически език се употребяват като равностойни. В по-общ план се говори и за езика на правото, когато той е обект на самостоятелно изследване.

В правната терминология се включват не само отделните думи, използвани като правни термини, когато те има специфична употреба, различна от общоупотребимото им значение. При нейното изучаване се разглеждат и изрази с определено правно съдържание, както и определения, включвани в нормативните актове или установени трайно в правната доктрина. Те имат формализиран и компресивен вид, т.е. във възможно най-кратък текст точно и ясно да се събере същността на дадено правно понятие или правно предписание. Към правната терминология понякога се включват и кратко формулирани правни принципи, някои от които са т.нар. „крилати фрази“, максими или сентенции, навлезли трайно в правната лексика и с широка, но често и разнородна употреба. Много от тях се използват и на латински език, с повече или по-малко точни преводи и интерпретации². Това са най-често кратко формулирани

правни принципи, изведени от конкретни текстове на римските юристи, които много често са откъснати от първоизточника и причината за създаването им. Това, от своя страна, води до разнообразното им тълкуване, развито понякога в исторически план, но по-често подчинено на конкретни ситуации в действащото правоприлагане и в правната теория. В тях обаче са се запазили онази дълбочина, аналитичност, но и обмислено и предпазливо създаване и тълкуване на правилата и принципите, поради което римските юристи са наричани не само *iurisconsultes*, но и *iurisprudentes*. Този термин е придобил универсално значение заедно, макар и по-рядко да се анализират термините *prudentia* и *iurisprudentia* в смисъла, използван в римскоправните източници³.

В тази връзка, съществуват редица изследвания, в които се разглеждат както правните термини, така и изразите и т.нар. още от римските юристи *regulae iuris* (Mauri 1990; Petrak 2010; Blanch Nougues 2017; Del Col 2013). В момента е в ход и научен проект на Юридическия факултет на Софийския университет, посветен на изследването на произхода, рецепцията и приложението на съвременната юридическа терминология, в рамките на който ще бъдат представени и класическите основи на правните термини и принципи, използвани в практиката и в правната наука. Защото юридическият език представлява своеобразен мост между историческия генезис на юридическите явления и днешното им разбиране и развитие.

В специализираните съчинения се проследява преходът от общопотребимия национален език към специализираната терминология, като тази еволюция обикновено се представя и в исторически план (Fabregoule 2021; Mariani Marini 2013; Savagnoli 2013, Mendonka 2023). Това се осъществява с оглед на нуждите от създаване на пълнота и всеобхватност в правната материя, както и с целите, с които се установява дадено правно регулиране, като се следват логиката и сложните вътрешни връзки и взаимодействия при уреждането на съответните обществени отношения. Отбелязват се особената динамика на правния език, неговото усложняване, изискващо непрекъснато прецизиране и уточняване съдържанието на отделните термини, особено във връзка и с интернационализацията на правото. Наред с това се подчертава и значителната промяна в смисловото съдържание на някои термини именно под влияние на въвеждане на чуждоезични думи и изрази, което понякога излишно затруднява както създателите на правните норми, така и правоприлагащите органи и гражданите, които трябва да познават законите. Защото още от Древния Рим се спазва правилото, че незнанието на правото никого не извинява (*Ignorantia iuris neminem excusat*).

Именно в тази връзка е необходимо комплексното представяне на класическите основи на правната терминология. Защото и в Древността, и в наши дни тя се характеризира основно с техническия си аспект и практическо предназначение, но и с факта, че като социална наука, правото има речник с широко разпространен културен отпечатък.

Проблемът с техническата страна е общ за всички специализирани езици. От друга страна, културният отпечатък на правните термини е особена, макар и не изключителна характеристика на правния език, тъй като той е тясната връзка между езика и правните системи. И тук е мястото на изследването и изучаването на юридическия латински език в неговия първообраз, формиран от римските юристи, но и в развитието му през вековете. Защото това развитие е резултат от рецепцията на римското право през Средновековието, както и поставянето му в основата на каноническото право и в по-нататъшното развитие в кодификациите на Новото време и до наши дни.

В ерата на глобализацията латинският език никога досега не е бил толкова необходим и незаменим за юристите. Доколкото римското право се явява историческата основа на съвременните правни системи в Европа, които имат своето разпространение и извън нея, то създадената от римските юристи правна терминология в течение на вековете е запазила своето значение, макар и понякога в нея да са създадени значителни отклонения предвид развитието на правото, но и по различни политически, философски, социални и пр. причини.

По-подробното изследване на правните термини на латински представя, от една страна, различни ситуации, в които те се използват в официалните актове, в юридическата, но също и в историческата, философската и художествената литература в Древния Рим. Познаването на автентичното съдържание на латинските правни термини, употребявани в различни изрази и с оглед на различна казуистика, от друга страна, е основа и за точната им интерпретация и превод с оглед както на историческо проследяване на терминологията и правните институти, така и използването им в съвременното право.

Културният отпечатък на правните термини, установени от римските юристи, поражда понякога редица затруднения и се потвърждава необходимостта да се избягва клопката на предварително установени терминологични съответствия и търсене на пряка приемственост между римското и съвременното право както относно термините, така и относно тяхното значение и съдържанието на съответните понятия, означавани с тях.

Свидетели сме на една съвременна гъвкавост на законодателството, изобилие в него на нова и понякога непонятна терминология, навлизане на множество чуждици, изграждане на специализиран жаргон и пр., което затруднява разбирането и прилагането на правните норми както в национален, така и в европейски и международен план. Латинската правна лексика със своята стабилност би могла да се противопостави на някои от тези тенденции и да създаде основа за изграждането на правнонормативна система с транснационално значение. Латинските думи, изрази, сентенции, крилати фрази (както популярно ги наричат), представляват средство за комуникация, което няма еквивалент, а специално в правото те се отличават със своята точност, яснота

и елегантност. И ако латинският език в правото, както в другите науки (медицина, ботаника, биология, теология и пр.), е преминал през вековете, то се дължи именно на тази универсалност, която е негова основна характеристика.

В тази връзка, бих искала да отбележа само някои основни моменти, свързани с изследването и преподаването на латинската правна терминология и нейното тълкуване както от самите римски юристи, така и във връзка с преминаването ѝ в съвременния правен език.

Изучаването на латинската правна терминология в Юридическия факултет на Софийския университет е традиция още от създаването му. Първите преподаватели по право още в далечната 1892 година са отчитали необходимостта от създаване на специално обучение на студентите по латински език, който основно присъства в правните термини, използвани много обширно в действащото тогава право. Те отбелязват, че „съществуват в това право термини на латински език, каквито на сега постъпаещи ученици ще е твърде мъчно да ги разбират“. Първият преподавател по римско право (наред с видния юрист и политик Марко Балабанов) доктор Петър Данчов отбелязва, че латинският език трябва да се преподава съвместно с римското право (история, догма, институции), че са необходими и по-широки познания за онези студенти, които ще искат да специализират в правните науки. Очевидно изучаването на този древен език е било на особено високо ниво в Класическата гимназия, защото нейните випускници студенти се освобождават от задължителните занятия по този език. Наред с това се взема решение и за задълбочено изучаване на немски и френски език по 3 часа седмично с оглед задълбочаване правните познания на студентите и използването на чужда литература в тяхното обучение⁴.

Това отношение към юридическия латински език продължава през цялото съществуване на Юридическия факултет, с по-малък интерес и интензивност в периода 1944 – 1989 г. и нов импулс след демократичните промени в България, който продължава и в момента. В повечето юридически факултети в страната той е изборна или факултативна дисциплина, но в някои от тях е и задължителна. В новите учебни планове на Юридическия факултет на Софийския университет е включено цялостно изучаване на правната терминология, като един семестър е посветен на класическата юридическа терминология, обвързано с продължението в следващия семестър на съвременната правна терминология. Това поставя пред преподавателите редица въпроси, които трябва да се разглеждат в тяхната логическа последователност и взаимна обвързаност, за да се изпълнят целите на преподаването на тези две дисциплини за създаване основите на правната култура на студентите.

На първо място, обикновено се разглежда създаването на правната терминология в Древен Рим. Това е продължителен и сложен процес, особено като се има предвид особеният характер на религиозно-правната система на римляните. Повечето изследователи отбелязват факта, че макар и в архаична-

та епоха да има ясно разграничаване на светското право (*ius*) от правилата за почитане, общуване с боговете и извършване на религиозните ритуали (*fas*), значителна част от правните термини имат и религиозно-магическо съдържание. Консерватизмът в римската правна традиция е толкова силен, че термини, използвани в най-древния период, са коментирани в правните текстове от епохата на Принципата и дори в Юстиниановата кодификация. В редица случаи правните актове са валидни само ако се произнасят определени словесни формули и се извършват определени действия със сакрален характер (*mancipatio*, *sacramentum*, *fideiussio*, *fidepromissio* и много други). Някои от тях имат своето развитие, което достига дори до отрицание на генетичната характеристика на термина – например стипулацията (*stipulatio*), която от вербален договор на стриктното право, извършван само на латински и от римски граждани, в класическия период се сключва в по-свободна форма, като е допустимо да бъде и на гръцки и в писмен вид.

Наред с това обвързването на културите в Средиземноморието налага своя отпечатък и върху правната терминология, като редица термини се формират въз основа на съответни термини на гръцки. В много случаи се запазва гръцката основа на термина (*hypotheca*, *arrha*, *emphyteusis* и пр.), понякога дори се изписва на гръцки в източниците, цитират се становища на гръцки философи, оратори, политици (например Демостен и Хризип в D.1.3.2., но и на много места в Дигестите). В това отношение обаче се налагат много сериозни уточнения, тъй като правните и философските концепции за редица институти и свързаните с тях понятия в Древна Гърция и в Рим са твърде различни.

Това, от своя страна, изисква представяне и на етимологията на отделните думи, използвани като правни термини и изведени от юридическите и неюридическите извори⁵. Особена ценност в това отношение имат някои рубрики от съчиненията на римските лексикографи Марк Теренций Варон (съчинението му от I в. пр. Хр. „За латинския език“ в 25 книги *De lingua latina libri XXV*) и Секст Помпей Фест (съчинението му от II в. сл. Хр. „За значението на думите“ в 20 книги *De verborum significatione*), в които се съдържа обяснение на редица правни термини и проследяване на развитието им и съотношението с обикновената им употреба. Правната терминология може да се проследи още към III – II в. пр. Хр. и в комедиите на Плавт и Теренций, във фрагменти от запазените исторически съчинения (основно у Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски), в художествената литература (най-вече у Авъл Гелий), дори в римската поезия (Хораций). Тук следва да добавим и разсъжденията относно коректното използване на термините в реториката (Квинтилиан, Цицерон), както и фрагменти от редица други съчинения с неюридически характер, които обаче засягат и правни проблеми (напр. Плутарх – „Паралелни животописи“, Светоний – „Дванадесетте цезари“, Дела на император Август, писмата на Плиний Млади до император Траян и пр.).

При разглеждането на еволюцията на правната терминология особено място имат двете основни съчинения на Цицерон – „За държавата“ (*De re publica*) и „За законите“ (*De legibus*), макар че правни въпроси се разискват и в речите му и в почти всички други съчинения. Цицерон често прави уточнения за отделните термини, съпоставки с други било със сходен смисъл, било от същата общественно-политическа сфера или логически свързани. От особено значение е проследяването на философската концепция за основните понятия и институти на римското право към края на Републиката, съпоставена със сведенията от правните съчинения на юристите от тази епоха, както и влиянието на концепциите на Цицерон върху по-нататъшното развитие на правната мисъл в Рим.

От особено голямо значение обаче е компилацията на термини, съдържаща се в книга 50 на Дигестите, титул 16, посветен на значението на думите (*De verborum significatione*) и титул 17 относно различни древни правни правила (*De diversis regulis iuris antiqui*). Независимо че в целия сборник със становища от съчиненията на класическите римски юристи се съдържат множество обяснения на термини, правила, определения и принципи, извеждането на значителна част от тях (246 фрагмента с множество параграфи в титул 16 и 211 в титул 17 също с множество параграфи) може да се тълкува в няколко насоки.

При представянето на тези термини е необходимо пояснението, че компилаторите на Юстиниановата кодификация, в съответствие с волята на императора за съставянето ѝ, са отчели факта на промените в терминологията от създаването на римската държава от средата на VIII в. пр. Хр. до началото на VI в. сл. Хр., когато е съставена кодификацията. Такова обобщение на терминологията отсъства в съставения век по-рано Теодосиев кодекс. С цел обвързването на термините с актуалното състояние на правото е оценена необходимостта от тези уточнения и обобщения, особено когато по дадени принципи или термини е съществувала дискуссионност и различна интерпретация не само във времето, но и в становищата на различните юристи. Наред с това не бива да се забравя, че на Дигестите с конституцията *Tanta* на императора от 16 декември 529 г. се придава задължителна сила и те се обявяват за действащо право. При забраната да се правят съкращения, индекси и пр. практически помагала върху текстовете на трите части на кодификацията, едно такова обобщение на терминологията има легален характер.

Едва ли комисията на Трибониан, съставяйки тези титули, е прозряла в бъдещето от какво значение са тези обобщения за изучаването на римското право, но и за адаптирането му за нуждите на законодателството през следващите епохи, както и за тълкуването на нормите, създадени от римските юристи. В съвременните учебни курсове и в дидактичната литература съществуват различни брeвиарии именно от титул 16 на книга 50 на Дигестите, допълвани

от определения от другите книги и титули на Дигестите, също и от Институциите на Юстиниан. Наред с тях правилата в титул 17, които компилаторите са нарекли *regulae iuris*, са имали значение на принципни позиции по правни въпроси с особена устойчивост и универсалност. През вековете значителна част от тях, предимно свързана с основните институти на частното и по-малко на публичното право са запазили тази универсалност и се превърнали в принципи в съвременното право⁶. Някои от тях, отдалечени от първоначалното им съдържание, са и т.нар. сентенции, които често се цитират, макар и не в прецизни анализи в правни съчинения. Тук обаче следва да се има предвид, че под *regulae* римските юристи не разбират правните норми, от които е съставено правото, а точно обратното: това са правила, изведени от практиката по действащото право, т.е. синтезирани правила в резултат на правоприлагането⁷. В тази връзка обикновено се правят изводи и за прагматичния и казуистичен подход към правната материя, който в съчетание с традиционализма на римските юристи и императори е един от основните фактори за универсализма на римското право.

Цицерон през I в. пр. Хр.⁸, а по-късно и юристът Публий Ювенций Целз⁹ в края на II и началото на III в. сл. Хр. определят правото като *ars* – термин, разбран в съвременността предимно във връзка с художественото творчество, но за римляните еквивалент на гръцката дума *τέχνη (téchnē)*, която, макар и свързана с философските съчинения на Платон и Аристотел, се включва в латинския език за означаване на особено майсторство, опитност, вещина, умелост, обмислено действие, насочено към определена ползност и резултат, занятие или професия, изискващи определени знания и умения и пр., по-късно и други значения, вкл. и в преносен смисъл¹⁰.

В своята дейност римските юристи проявяват особена акуратност към използваните термини. Една от основните линии е чрез преторското право да се придава ново значение на остаряла терминология на цивилното право, отчитайки обществената ползност на новата уредба (*D. 1.1.7.1. ... propter utilitatem publicam*). Обобщения се съдържат и в съчиненията на римските *iusrisprudentes* от I в. сл. Хр. насетне, като дори се създават специално посветени на определенията сборници (*Definitiones*). Наред с това обаче те подхождат много прагматично към определенията, отчитайки факта, че особено в многообразието на частноправната материя никое определение не може да обхване всички случаи, до които да се отнася. Затова и юристът Яволен през I в. сл. Хр. счита (и това е включено като *regula iuris* в *D.50.17.202*)¹¹, че всяко определение е особено опасно (*periculosum*), защото много рядко то не може да бъде опровергано. Това правило, залегнало в колективното съзнание на юристите, които съзнават, че определенията създават излишна „твърдост“ в нормативната уредба, но от друга страна, са необходими за тълкуването на нормите, особено когато се въвеждат нетрадиционни и нови термини в дадено

законодателство. В тази сфера в съвременното нормотворчество се дискутира докъде да достигне ограничаването на определенията в доктрината и какъв да е обхватът на т.нар. легални определения, включени в нормативните актове. Една дискусия без определен край и изискваща много сериозен преглед на законодателството, който при темповете на неговата динамика едва ли може да се осъществи.

Римските юристи поставят като основно изискване при съставянето на законите, сенатусконсултите, едиктите, императорските конституции те да бъдат ясни, точни и да се отнасят до общи, а не до единични случаи. Въвеждане на индивидуализирана уредба (*ius singular* – D.1.3.16) се допуска само ако и с оглед на определена необходимост и полезност (*propter aliquam utilitatem*). Това има значение и за тяхното словесно изразяване. Доколкото използваната терминология и самите разпоредби трябва да се разбират от всички, а не само от правоприлагащите органи, то от съществено значение е отчитането на действителното значение на използваните думи и изрази и означаването на понятията, при това с оглед на действащото в дадения момент право¹².

При изследването на развитието на латинската правната терминология обикновено се проследява и самото отношение на римската юриспруденция към тълкувателната дейност. Така Гай – автор на забележителния учебник по право *Institutiones*, възпроизведен макар и с някои интерполации в *Institutiones Iustiniani*, в коментара си към Закона на Дванадесетте таблици, включен в Дигестите, отбелязва, че при тълкуването на законите не може да се отхвърля тяхното първоначално съдържание и произход и те да се пипат с „неизмити ръце“ (D.1.2.1. – ... *illotis manibus*), а да се даде ясно разбиране на техните думи и съдържание. Тълкуването се съдържа както в становищата на римските юристи по правни спорове (*responsae, consultationes*), така и в обобщенията на практиката в правила (*regulae*), дискусии и коментари (*disputationes*), като значителна част в тях е посветена на правилното разбиране на употребените термини (Cannata 2023; Vacca 1995).

В Дигестите обаче се съдържа един особено интересен коментар на видния юрист от II в. сл. Хр. Публий Ювенций Целз, който изрично отбелязва, че да се познават законите, не означава да се придържаме само до техните думи, но и да познаваме тяхната „сила и власт“ (*tenere... vim ac potestatem*)¹³. В тази връзка са се развивали много дискусии в романистиката, включително и по въпроса доколко буквалното тълкуване на термините в даден закон или разпоредба няма задължителен характер. Преобладаващото мнение обаче е свързано, от една страна, с либералния характер на римската юриспруденция, като могат да се изразяват всякакви мнения и дори взаимно да се отричат, и както твърди Цицерон (Cic., *De off.*, 1.10.33.), не става въпрос за *verbosa simulatio prudentiae*, а да се търси възможно най-адекватното разбиране въз основа на критериите за *bonum et aequum*. Именно и с тази цел при неяснота

и двусмислие (D.1.3.19 – *In ambigua voce legis*) на първо място трябва да се има предвид онова значение, което следва от волята на закона и е лишено от опорочаване в практиката.

Текстът на Целз обаче посочва и едно основно и първоначално изискване – да се познават законите, трябва да се познават техните думи, юристите да придържат на първо място върху това, което е словесно изразено и закрепено в писмен вид (*Scire leges (est) verba earum tenere*), а след това да се премине към т. нар. телеологично тълкуване, да се търсят целта на закона и полезността на правната уредба, която при необходимост може да бъде променена. Текстът може да се разглежда и в съпоставка с другите подбрани в титул III на книга първа на Дигестите фрагменти от съчиненията на класическите юристи, които допускат прилагането на аналогия (D. 1.3.12.), на по-благоприятно тълкуване, но при запазване на основния смисъл (D.1.3.18), забраната да се променя това, което има трайно и ясно тълкуване (D.1.3.23), недопускане на стриктно формално и утежняващо тълкуване на това, което е установено в полза на хората (D.1.3.25.), на частично тълкуване без разглеждане на цялостната уредба на закона (D.1.3.24.), на заобикаляне на закона (D.1.3.29-30.) и др. Наред с това може да се тълкува и особено често използваният в съвременността израз *ex lege*, който според Улпиан е свързан със смисъла на нормата (sentential) на закона и следва да се цитира законът, а не изолирано неговите думи (ex verbis)¹⁴.

В продължителен период в романистиката господства т.нар. екзегетично-догматичен метод на интерпретиране, при който се отчита само текстът такъв, какъвто е предимно в Юстиниановата кодификация, отчитайки неговата сила на действащо право и без да се изследва развитието на термините и институтите. Самият Юстиниан обаче в конституцията Deo Auctore от 15 декември 530 година за съставяне на Дигестите, както и в конституцията De novo codice componendo за съставянето на Кодекса от 13 февруари 528 г. поставя пред компилаторите задача да се събере и анализира цялото право от създаването на Рим и епохата на Ромул до момента, както и на императорските конституции, тълкувани от юристите, и те да се адаптират за нуждите на народа и държавата, т.е. да се актуализират. Отделно са поставени задачи да се отстранят всякакви повторения, противоречия, където е необходимо – да се направят изменения или допълнения и обяснения, и да се създаде компилация от становища на юристи (наричани обобщено *iura*) и императорски конституции (*leges*)¹⁵.

Предвид на това манипулиране на текстовете на класическите юристи в Дигестите се развива една друга тенденция в романистиката, която има критическа насоченост и се стреми да реконструира текстовете в техния автентичен вид, като ги съпоставя с тези на други автори от същата епоха, анализира особеностите на историческата среда на създаването им и пр. и отбелязва на-

правените интерполации в тях¹⁶. И в двата случая става въпрос за задълбочено изследване на терминологията и на цялостния текст с мултидисциплинарен характер, доколкото пълната екзегеза е възможна с усилията не само на юристи със сериозни познания по римско право, но и на византийското и средновековното право, на историци, филолози, философи, в редица случаи – и на теолози. В тази връзка биха могли да се представят пред студентите някои основни принципи, за да се разбере смисълът на екзегетиката като един от основните методи за изследване на римското право.

По-важна обаче се оказва една друга насока на интерпретиране на римско-правната терминология – поставена в правила и принципи, които постепенно са се откъснали от генетичния си смисъл и са се превърнали в постулати в съвременното право. Това изисква както прецизната екзегеза на автентичния текст на латински от източниците, така и проследяването на нормата през Средновековието, евентуалното ѝ включване в кодификациите на Новото време и запазването ѝ в съвременния правен език. Анализът на действащото законодателство, когато в него се цитират латински максими, както и обясненията на основните принципи на правото, формулирани в Древния Рим, но с универсален характер и коментирани в правната теория, е от значение не само за преподаването, но и в много по-широк план. Традиция е на по-високите нива в практиката, предимно във върховните, конституционните, европейските и международните съдилища, да се използват термини и изрази на латински. Разкриването на техния действителен смисъл и еволюцията, през която са преминали през вековете, е от съществено значение за правоприлагането. Още повече че понякога един и същи термин или израз се използват в различни значения в различните държави предвид развитието на техните правни култури през вековете.

Тази безкрайно разнообразна мозайка от проблеми за класическата и по-специално латинска правна терминология е предизвикателство пред всеки преподавател, заставащ пред студентите първокурсници. Защото той не само трябва да ги запознае с основните термини в синтетичен и адаптиран вид за нивото на техните познания в първи курс по теория и история на правото, но и да подбере основното във връзка с преподаването на римското частно и публично право. Наред с това трябва да се включат както латински правни термини, използвани в съвременното българско право, така и такива, които са в значително по-голям обем в правните системи на държавите, чийто национален език е създаден въз основа на латинския. Тук езиковата подготовка на студентите е от съществено значение.

Латинската правна терминология следва да се обяснява във връзка с конкретни примери, като казусите, коментирани от римските юристи, са особено подходящи, най-вече ако са обвързани и с обясненията от титул 16 и 17 на книга 50 на Дигестите. В тази насока има сборници от казуси на различни ези-

ци, като от тях трябва да се подберат тези, които най-ясно представят именно употребата на даден термин за тълкуването и разрешаването на дадения правен проблем. В това отношение преводът на български език на латинските текстове от източниците в сборниците с казуси на Херберт Хаусманингер по двете основни материи – римското вещно и облигационно право, е с незаемно значение (Hausmaninger 2010).

При изучаването на правните термини на латински език обикновено се ползват различни речници, в които има препратки към съответните текстове от източниците, раздели с определения, биографии на юристи и пр. В това отношение има значително разнообразие по обхват и степен на подробност на обясненията¹⁷. През 2006 – 2007 г. беше запълнена една съществена празнина в дидактичната литература по римско право с особено значение за изучаване на правната терминология. Издателство „Сиела“ издаде един от най-новите, високо оценен, а същевременно и много синтетично съставен речник на основните термини, използван масово в съвременното преподаване в юридическите факултети¹⁸. В предговора към речника неговите автори изтъкват, че основната цел на този тълковен речник е да спомогне за бързото разбиране на значението и употребата на основните римски юридически термини, за да се сравнят със съвременните им значения. Това е значително по-лесно за студентите в страните, чийто национален език е формиран на основата на латинския език. За българските студенти обаче латинизираният термини в правото са по-малко. В рамките обаче на интернационализирането на правното образование именно термините на латински език, заедно с тяхното значение в римското и съвременното право, се явяват онази необходимост, при което се съставят подобни издания.

Тук е мястото да се обърне внимание на студентите и на неправилната употреба на български език някои термини (например бенефициер и бенефициент, статус и статут и др.)¹⁹. И не на последно място, терминологията трябва да се разглежда включена в принципи и т.нар. сентенции и крилати фрази, с което се допринася не само за изграждането на правната култура на студентите, но и за подготовката им за изучаването на отделните правни дисциплини през следващите години на обучението им по право, особено като се има предвид необходимостта от базисна терминология и във връзка с изучаването на европейското право.

Нашето време изисква все по-висока езикова култура на юристите. Мария Костова – дългогодишен преподавател по юридически латински език и автор на основния учебник и с многобройни изследвания по темата, отбелязва, че „в чуждата юридическа литература, в дипломатическия език, на различни международни форуми никой не си служи с преводи на латинизмите, които използва. От друга страна, коректното използване на правните термини с латинска основа от българските юристи е показател за тяхното ниво на езикова

образованост и гаранция за успешните им изяви на международната арена“ (Kostova 2016; Ivanov 2024).

Към това бих добавила, че с оглед усъвършенстване на европейското общностно право, създаване на кодификации в отделните материи и пр. все по-често не само се формулират призови за възстановяване на общата правна основа, каквото е римското право в неговия класически вид и адаптирано от Юстиниан²⁰, но и на езика на римските *iurisprudentes* – тези, които особено точно (*eleganter*) са създали онова ненадминато творение на правото, наричано изкуство за доброто и справедливото (*ars boni et aequi*). И в това отношение поставянето на началото на изучаването на съвременната правна терминология, обвързана с нейния генезис в латинския правен език наред с новите влияния и тенденции на развитие, може да се приеме като едно добро начало.

БЕЛЕЖКИ

1. Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01.
2. Вж. на български език Georgiev 2002; Boychev 2002. Значителна част юридически изрази се съдържат у Batakliiev 2013 и в LATINSKI KRILATI MISLI 2011.
3. Лексемата „*prudentia*“, от която се извеждат и терминът „*iurisprudens*“, означава както римлянин със задълбочени познания по право, но също и който се отнася с особена вещина, предпазливост, разсъдливост и предвидимост с правната материя. По отношение на *iurisprudentia* в Дигестите се съдържа като своеобразна „легална дефиниция“ правилото (*regula*) на Улпиан: *D. 1.1.10.2. (Ulpianus libro secundo regularum Iuris prudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia*. Вж. фундаменталното изследване VACCA, L. *La giurisprudenza nel sistema delle fonti del diritto romano*. Torino : Giappichelli, 1995.
4. Вж. протокола от първото заседание на Факултетния съвет на новосъздадения Юридически факултет на 9 октомври 1892 година, вж. протокола в ръкописен оригинал и адаптирано печатно на специализирания сайт на Юридическия факултет на Софийския университет по римско право и римскоправна традиция IUS ROMANUM на https://iusromanum.info/teaching/pyrvo_uf/.
5. В това отношение особено полезни са Ernout & Meillet 2001; Beneviste 1969. Значителни изследвания за развитието на терминологията са включени и в Daremberg & Saglio 1877 – 1919; Smith 1875, както и в големите италиански енциклопедии *Enciclopedia Del Diritto*. Milano: Giuffrè, 1958 ss., *Digesto Italiano*. Torino: Unione Tipografica Editrice, 1897 – 1902; *Novissimo Digesto Italiano*. Torino: Utet, 1957 ss. и други подобни на други езици, осо-

- бено в *Realencyclopädie Der Classischen Altertumswissenschaft* в 84 тома, наричана също „Pauly-Wissowa“ (PW) според имената на създателите ѝ August Pauly и Georg Wissowa и издавана в Stuttgart в периода 1839 – 1980, както и новите версии *Der neue Pauly* в 15 тома, Stuttgart: J.B. Metzler, 1996 – 2012 и английското издание в 28 тома на Brill's New Pauly: *Encyclopaedia of the Ancient World*. Leiden: Brill, 2002 – 2014.
6. Вж. Reinoso Barbero 2014; Bassanelli Sommariva 2020; Rinaldi 2022.
7. В самото начало на титул 17 на книга 50 на Дигестите, посветен на различните правни правила (*De diversis regulis iuris antiqui*), класическият юрист Паул цитира становището на един от най-видните юристи от епохата на Август – Мазурий Сабин, че всъщност правилото (*regula*) е кратко описание на съдебен спор, на който се дава правно решение и то се обобщава като всеобщо задължително : *D.50.17.1 (Paulus libro 16 ad Plautium) Regula est, quae rem quae est breviter enarrat. Non ex regula ius sumatur; sed ex iure quod est regula fiat. Per regulam igitur brevis rerum narratio traditur; et, ut ait Sabinus, quasi causae coniectio est.*
8. Цицерон (*De orat.* 1,42,188 – 191) определя делото на римските юристи като способно да създаде единство (*conglutinare*) и доста строги правила (*ratione quadam constringere*) за преодоляване на некоординирани и противоречиви понятия (*res dissoluta divolsaque*), като тяхното знание и умение (*scientia*) се издигат на нивото на едно особено майсторство, наричано *ars* (*artem efficere; ad artem redigere*) – според него *scientia iuris civilis* е *ars iuris civilis*. Вж. по-подробно ALBANESE, B. *L'ars iuris civilis nel pensiero di Cicerone*. – In: *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo*, 47 (2002), p. 23 ss.
9. Вж. Това е единственото определение за правото в римскоправните източници, чието тълкуване е обект на много изследвания: *D. 1.1.1. pr. (Ulpianus libro primo institutionum) ... ut eleganter celsus definit, ius est ars boni et aequi*. Обикновено текстът се превежда така: „...като елегантно Целз определя, правото е изкуство за доброто и справедливото“, но в правните анализи се дава друга интерпретация и на наречието *eleganter* (като особено точно, задълбочено, изискано, обмислено и пр.) , и на термина *ars* в посочения по-горе смисъл. Вж. например GALLO, F. *La definizione celsina del diritto nel sistema giustiniano e la sua successiva rimozione dalla scienza giuridica: conseguenze persistenti in concezioni e dottrine del presente*. – In: *Teoria e storia del diritto privato*, 3, 2010 – <https://www.teoriaestoriadeldirittoprivato.com/iii-annata-2010/>.
10. Вж. OXFORD LATIN DICTIONARY. Oxford, 1968, p. 175.
11. *D. 50.17.202 (Iavolenus libro 11 epistularum) Omnis definitio in iure civili periculosa est: parum est enim, ut non subverti posset.*
- 12 В случая може да се направи съпоставка с изискванията на действащия в България Закон за нормативните актове от 1973 г. и Указ № 883 от 1974 г. за неговото прилагане за формулиране на разпоредбите на правните ак-

тове. Относно езика на правото вж. Stoilov & Nachev 2019, pp. с. 7 – 21; Groysman 2022, pp. 55 – 71 .

13. Същият юрист, на когото принадлежи и определението за правото като „изкуство за доброто и справедливото“. Вж. *D. 1.3.17 (Celsus libro 26 digestorum) Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem*. Обикновено в учебните курсове на израза „*vim ac potestatem*“ се дава по-свободен превод като смисъл и значение, воля или повеля на законодателя и пр.
14. *D. 50.16.6.1. (Ulpianus libro tertio ad edictum) Verbum “ex legibus” sic accipiendum est: tam ex legum sententia quam ex verbis*.
15. Вж. изследването за работата на компилаторите на Martín Minguijón 2006–2007, pp. 187–205, както и по-подробно в монографията ѝ ID. Digesto: una auténtica obra legislative. Madrid: Dykinson, 2013. Сrp. и MaganzanI 2007
16. Като *interpolationes* се имат предвид именно тези допълнителни пояснения, най-вече към остарели термини или институти, които не се прилагат или са съществено изменени. Вж. обобщаването им у Mitteis 1929. Относно интерполациите вж. най-общо монографията на Kaser 1998. Допълнителни изменения се правят и през Средновековието при създаването на глоси към оригиналния текст на кодификацията. Siro Solazzi е един от авторите, които имат многобройни изследвания по темата – относно неговия метод вж. Giuffrè 2013, pp. 757 – 773. Относно глосаторите и коментаторите вж. обобщено в статията на Plescia 1989, pp. 193 – 210.
17. Класически в това отношение са BERGER, A. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia, 1 953, reprint.1980, 1991, 2002; DEL GIUDICE, F., GUARINO, A. *Dizionario giuridico romano*. 6e ed., Bari: Edizioni Giuridiche Simone, 2017; GARCIA GARRIDO, M.J. *Diccionario de jurisprudencia romana*, 2^a ed. Madrid: Dykinson, 1986; ROLAND, H. *Lexique juridique des expressions latines*. 8e éd. Nez York : LexisNexis , 2021; OLECHOWSKI, TH., GAMAUF, R. *Rechtsgeschichte und Römisches Recht Studienwörterbuch*. Wien: MANZ Verlag, 2020; както и преведеният на руски речник на чешкия романист БАРТОШЕК, М. *Римское право. Понятия, термины, определения*. Москва: Юридическая литература, 1989.
18. Вж. Dyunan & Pishonà 2007. Преводът от френски на речника с оригинално заглавие е на проф. Димитър Веселинов, а мои са научната редакция, предговорът и коментарите към него с оглед адаптиране към учебните курсове на български език.
19. Това налага създаването на корективни речници на чуждите думи, сред които има и немалко на латински език, и това са основно правни термини. Вж. Kostova et al. 2012.
20. Вж. Tsimmermann 2005, p. 156 и сл., както и предговора (Preface) на Radley-Gardner et al. 2016.

ЛИТЕРАТУРА

- БАРТОШЕК, М., 1989. *Римское право. Понятия, термины, определения*. Москва: Юридическая литература.
- БАТАКЛИЕВ, Г., 2013. *Латински и гръцки крилати думи*. София: Изток – Запад.
- БОЙЧЕВ, Г., 2002. *Речник на латински термини и изрази. Обща теория и философия на правото*. София: Юриспрес.
- ГЕОРГИЕВ, Г., 2002. *Латински речник на юридически термини и сентенции*. София: Фенея.
- ГРОЙСМАН, С., 2022. Прочит и йерархия на правните източници – за правото, функциониращо чрез „четене“. В: *Източниците на правото – съвременни национално- и международноправни перспективи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 55 – 71.
- ДЮНАН, Ж.-Ф, ПИШОНА, П., 2007. *Римско право: Речник на основните термини*. София: Сиела.
- КОСТОВА, М., 2016. Преподаването на латински език в юридическите факултети. *Ius romanum*, Т. 2, с. 551 – 557.
- ИВАНОВ, СТ., 2024. *Lingua iuris. Ius romanum*, Т. 1 (под печат).
- КОСТОВА, М., ПАРАШКЕВОВ, Б., СЛАВОВА, М., ГЕОРГИЕВА, Н., ДИМИТРОВА, М., 2012. *Корективен речник на чужди думи в българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- ЛАТИНСКИ КРИЛАТИ МИСЛИ, 2011. София: Фама.
- СТОИЛОВ, Я., НАЧЕВ, Д., 2019. Езикова (не)определеност на правните предписания. *Съвременно право*, Т. 4, с. 7 – 21.
- ХАУСМАНИНГЕР, Х., 2008. *Casebook по римско вещо право*. София: Сиби.
- ХАУСМАНИНГЕР, Х., 2010. *Casebook по римско облигационно право*. София: Сиби.
- ЦИММЕРМАНН, Р., 2005. Римское право и гармонизация частного права в Европе. *Ius. Antiquum*, Т. 15, с. 156 и сл.

REFERENCES

- ALBANESE, B., 2002, L'ars iuris civilis nel pensiero di Cicerone. *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo*, vol. 47, p. 23.
- BARTOSHEK, M., 1989. *Rimskoe pravo. Ponyatia, terminy, opredelenia*. Moskva: Yuridicheskaya literatura.
- BASSANELLI SOMMARIVA, G., 2020. *Principi di diritto privato romano. Introduzione metodologica agli studi giuridici*. Torino: Giappichelli.
- BATAKLIEV, G., 2013. *Latinski i gratski krilati dumi*. Sofia: Iztok – Zapad.
- BENEVISTE, E., 1969. *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes. I. Economie, société, parenté. II Pouvoir, droit, religion*. Paris: Les Edition de Minuit.

- BERGER, A., 1953, reprint. 1980, 1991, 2002. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia.
- BLANCH NOUGUÉS, J.M., 2017. *Locuciones latinas y razonamiento jurídico: Una revisión a la luz del derecho romano y del derecho actual*. Madrid: Dykinson.
- BOYCHEV, G., 2002. *Rechnik na latinski termini i izrazi. Obshta teoria i filosofia na pravoto*. Sofia: Yurispres.
- CANNATA, C.A., 2003. Iura condere e il problema della certezza del diritto fra tradizione giurisprudenziale e auctoritas principis. In: *Ius controversum e auctoritas principis. Giudici, principe e diritto nel primo impero*. Napoli: ESI.
- CAVAGNOLI, S., 2013. *Linguaggio giuridico e lingua in genere. Una simbiosi possibile*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- DAREMBERG, C.V., SAGLIO, E., 1877 – 1919. *Dictionnaire des Antiquités grèques et romaines. 10 volumes*. Paris: Hachette.
- DE MAURI, L., 1990. *Regulae iuris*. Milano: Hoepli.
- DEL COL, J.J., 2013. *Diccionario de Locuciones Latinas*. Bahía Blanca (Buenos Aires): Fundación Universidad Salesiana.
- DEL GIUDICE, F., GUARINO, A., 2017. *Dizionario giuridico romano*. 6e ed., Bari: Edizioni Giuridiche Simone.
- DYUNAN, Zh.F., PISHONÀ, P., 2007. *Rimsko pravo: Rechnik na osnovnite termini*. Sofia: Siela.
- ERNOUT, A., MEILLET, A., 2001. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris: Klincksieck.
- FABREGOULE, C., MENURET, J-J., 2021. *Évolutions du vocabulaire du droit*. New York: LexisNexis.
- GALLO, F., 2010. La definizione celsiana del diritto nel sistema giustiniano e la sua successiva rimozione dalla scienza giuridica : conseguenze persistenti in concezioni e dottrine del presente. In : *Teoria e storia del diritto privato*, vol. 3, <https://www.teoriaestoriadeldirittoprivato.com/iii-annata-2010/> (visit. 02.07.2024);
- GARCIA GARRIDO, M.J., 1986. *Diccionario de jurisprudencia romana*, 2 ed. Madrid: Dykinson.
- GEORGIEV, G., 2002. *Latinski rechnik na yuridicheski termini i sententsii*. Sofia: Feneya.
- GIUFFRÈ, V., 2013. Interpolazione e glosse. Una notazione sull'opera di Siro Solazzi. In: *SDHI*, vol. 79, pp. 757 – 773.
- GROYSMAN, S., 2022. Prochit i yerarhia na pravnite iztochnitsi – za pravoto, funktsirashto chrez „chetene“. V: *Iztochnitsite na pravoto – savremenni natsionalno- i mezhdunarodnopravni perspektivi*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski, pp. 55 – 71.

- HAUSMANINGER, H., 2008. *Casebook po rimsko veshto pravo*. Sofia: Sibi.
- HAUSMANINGER, H., 2010. *Casebook po rimsko obligatsionno pravo*. Sofia: Sibi.
- IVANOV, ST., 2024. *Lingua iuris. Ius romanum*, vol. 1 (pod pechat).
- KASER, M., 2020. *Las interpolaciones en las fuentes jurídicas romanas* (trad. esp.). Granad: Comares.
- KOSTOVA, M., 2016. Prepodavaneto na latinski ezik v yuridicheskite fakulteti. *Ius romanum*, vol. 2, pp. 551 – 557.
- KOSTOVA, M., PARASHKEVOV, B., SLAVOVA, M., GEORGIEVA, N., DIMITROVA, M., 2012. Korektiven rechnik na chuzhdi dumi v balgarskia ezik. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- LATINSKI KRILATI MISLI, 2011. Sofia: Fama.
- LVAREZ, M., RINALDI, N.D. (eds.), 2022. *Estudio sobre principios generales y derecho romano*. A Buenos Aires: Universidad de Flores.
- MAGANZANI, L., 2007. *Formazioni e vicende di un'opera illustre. Il corpus iuris nella cultura del giurista europeo*. Torino: Giappichelli.
- MARIANI MARINI, A.; BAMBI, F. (cur.), 2013. *Lingua e diritto. Scritto e parlato nelle professioni legali*. Pisa- Pisa University Press.
- MARTÍN MINGUIJÓN, A.R., 2006 – 2007. Observaciones a las teorías de Honoré y Rodger sobre el método de trabajo de la Comisión Compiladora. In: *IVRA*, vol. 56, p. 187 – 205.
- MARTÍN MINGUIJÓN, A.R., 2013. *Digesto: una auténtica obra legislative*. Madrid: Dykinson.
- MENDONCA, D., 2023. *El lenguaje del derecho*. Madrid: Marcial Pons.
- MITTEIS, L., 1998. *Index interpolationum quae in Iustiniani Digestis inesse dicuntur*, vol. 3 Wien: H. Böhlau, 1929.
- OLECHOWSKI, TH., GAMAUF, R., 2020. *Rechtsgeschichte und Römisches Recht Studienwörterbuch*. Wien: MANZ Verlag.
- OXFORD LATIN DICTIONARY, 1968. Oxford, p. 175.
- PETRAK, M., 2010. *Traditio Iuridica*, vol. I. *Regulae Iuris*. Zagreb: Novi informator.
- PLESCIA, J., 1989. The rise of modern jurisprudence: roman law glossator and commentators. In: *Estudis de dret romà i d'història del dret comparat en homenatge a Ramon d'Abadal i de Vinyals pel seu centenari* (Manuel J. Peláez coord.). Barcelona: Promociones Publicaciones Universitarias, p. 193 – 210;
- RADLEY-GARDNER, O., BEALE, H. , ZIMMERMANN, R., SCHULZE, R., 2016. *Fundamental Texts on European Private Law*. 2e ed., Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing.

- REINOSO BARBERO, F. (coord.), 2014. *Principios generales del derecho. Antecedentes historicos y horizonte actual*. Madrid – Barcelona: Thomson Reuters Aranzadi.
- ROLAND, H., 2021. *Lexique juridique des expressions latines*. 8e éd. Nez York: LexisNexis.
- SMITH, W., 1875. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities est une encyclopédie anglaise traitant de l'Antiquité classique*. London John Murray.
- STOILOV, YA., NACHEV, D., 2019. *Ezikova (ne)opredelenost na pravnite predpisania. Savremenno pravo*, vol. 4, pp. 7 – 21.
- TSIMMERMANN, R., 2005. *Rimskoe pravo i garmonizatsia chastnogo prava v Evrope. Ius. Antiquum*, vol. 15, pp. 156 i sl.
- VACCA, L., 1995. *La giurisprudenza nel sistema delle fonti del diritto romano*. Torino: Giappichelli.
- VACCA, L., 2006. *Metodo casistico e sistema prudenziale*. Ricerche, Padova: CEDAM.

ABOUT SOME PROBLEMS OF TERMINOLOGY USAGE AND ITS INTERPRETATION IN ROMAN LEGAL TEXTS

Abstract. The article is devoted to the study and teaching of Latin legal terminology at the Faculty of Law of Sofia University. It is presented in an appropriate didactic form in its authentic form in the writings of the Roman jurists and in their interpretation, but also in view of its historical development and use in modern legal terminology.

Keywords: legal terminology; Latin; Roman law; iusrisprudentes; regulae iuris

✉ **Prof. Dr. Malina Novkirishka-Stoyanova**

Sofia University
Law Faculty, room 308
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504, Bulgaria
E-mail: malinans@uni-sofia.bg;